

АГРАРНА КРИЗА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ СТ. ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ЗЕМЕЛЬНИХ БАНКІВ У ГУБЕРНІЯХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Д. А. СЕЛІХОВ,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри теорії права та конституційного права,

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого,

м. Полтава

Проаналізовано вплив аграрної кризи кінця ХІХ ст. в Російській імперії на виникнення державних земельних банків – Селянського (1882 р.) та Дворянського (1885 р.), які, на думку царського уряду, повинні були якщо не призупинити, то певною мірою пом'якшити його негативні наслідки. Українські губернії відносилися до числа тих регіонів імперії, де місцеві відділення обох банків діяли особливо активно, надаючи, в загальному і цілому позитивний вплив на концентрацію сільськогосподарських угідь в руках безпосередніх товаровиробників, тобто селянство.

Ключові слова: Селянський банк, Дворянський банк, кредит, іпотека, привілейовані і непривілейовані стани.

Проблеми, пов'язані з необхідністю підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, завжди хвилювали людство незалежно від континенту чи окремо взятого регіону. Не є виключенням у цьому плані й сучасна Україна, тим більше, що рослинництво і тваринництво мають тут тисячолітню історію. Ця обставина, а також низка інших чинників, пов'язаних із реформуванням аграрного сектора нашої держави, суттєво актуалізують необхідність вивчення досвіду ринкової трансформації аграрних відносин, яка мала місце на українських землях Російської імперії після скасування 1861 р. кріпосного права та інших реформ 60-х рр. ХІХ ст. Йдеться, зокрема, про вивчення соціально-економічних передумов формування державних земельних банків, яких, на жаль, в Україні наразі ще не існує.

Сучасна історіографія (як вітчизняна, так і зарубіжна) має вагомі результати у вивченні державного іпотечного кредитування сільськогосподарських товаровиробників Російської імперії кінця ХІХ –

початку ХХ ст. У цьому плані слід відзначити ґрунтовні праці таких істориків держави і права, як Д. А. Батуринський, М. Я. Герценштейн, О. М. Головка, О. М. Зак, В. Є. Кириченко, А. П. Корелін, Н. А. Проскуракова та ін. [1; 6-7; 12; 16-17; 21]. Ще більше наукових видань з проблем соціально-економічного розвитку українських губерній на рубежі ХІХ-ХХ ст. є загальновідомими, тому з огляду на обмежений обсяг даної статті називати їх тут уявляється недоцільним.

Метою нашого дослідження є з'ясування впливу аграрної кризи кінця ХІХ ст. на становлення державних установ довгострокового сільськогосподарського кредиту на території Наддніпрянської України.

Історія розвитку різних країн світу нового і новітнього часів зайвий раз підтверджує факт закономірності криз на тому чи іншому етапі функціонування ринкового господарства. Якщо говорити про українські землі, які до 1917 р. перебували у складі Російської імперії, то, за свідченням Т. М. Слабченка, після скасування кріпосного права Україна пережила декілька аграрних криз, а саме: 1862 – 1864 рр., 1870 – 1875 рр., 1879 – 1884 рр., 1893 – 1897 рр. [24, с. 16]. Із таким ранжиrom аграрних криз можна, звичайно, посперечатися, однак незаперечним є той факт, що наприкінці ХІХ ст. Російська імперія брала участь «у двох світових промислових і світовій аграрній кризі» [9, с. 1].

Радянський дослідник аграрних криз А. В. Жданков визначив три етапи аграрної кризи кінця ХІХ ст.: І етап – 1881 – 1887 рр.; ІІ етап – 1888 – 1895 рр.; ІІІ етап – 1896 – 1900 рр. [Там само, с. 4]. Причиною аграрної кризи наприкінці ХІХ ст. була революція у засобах транспорту, яка дозволила конкурувати на європейському ринку дешевому американському, російському та індійському зерну. До числа суттєвих факторів, які прискорили й поглибили аграрну кризу в Російській імперії, слід віднести переміщення центру виробництва зерна із середньочорноземних губерній у південні степові та нижньоволзькі губернії, які стали активно заселятися саме у 70-х і 80-х рр. ХІХ ст. Виробництво зерна у цих регіонах виросло настільки, що вони «стали відігравати найважливіше значення у виробництві зерна в Україні» [8, с. 90]. Що ж до центрально-

чорноземного регіону, до якого відносилися три губернії Лівобережжя (Полтавська, Харківська і Чернігівська) та три Правобережжя (Київська, Волинська і Подільська), то під впливом кризи найскладніші соціально-економічні умови склалися на Полтавщині та Чернігівщині, мешканці яких знаходили засоби до існування майже виключно у сфері сільськогосподарського виробництва.

У 1894 р. кореспонденти Полтавського губернського земства повідомляли, що в Зіньківському повіті основна маса селянства ледве виживає. «Землі у нас мало, – читаємо у відповідній кореспонденції, – і злидні зовсім душать селян; буває, що через голод дехто навіть краде чуже майно... Можливо ви спитаєте: Чому ж селяни не беруть землю в оренду у поміщиків...? Поміщики мало і рідко віддають в оренду, бо найчастіше обробляють самі; а якщо і віддають її в оренду, то, як правило, незручну. Але і її для усіх не вистачає» [18, с. 277]. Із Конотопського повіту Чернігівської губернії наприкінці ХІХ ст. група селян зверталась за допомогою навіть до уряду, описуючи у відповідному клопотанні свою спробу вийти з «безвихідного становища за допомогою відхожих промислів і місцевих заробітків... проте подолати безпросвітні злидні виявилось неможливим» [22].

Як свідчить відповідна статистика, скарги селян на умови свого господарювання під час аграрної кризи були небезпідставними. Так, ціни на зерно як в українських губерніях, так і загалом в усіх регіонах європейської частини імперії з 1881 по 1896 рр. мали чітко виражену тенденцію до зниження. Якщо в 1881 р. вони складали в середньому по 50 губерніям Росії 98 коп. за пуд зерна, то в 1896 р. – 45 коп. Винятком у цьому плані є лише неврожайний 1891 р., коли ціна на зерно зросла до 1 крб. 21 коп. [8, с. 107]. Не бажаючи нести збитки, безпосередні товаровиробники із числа великих земельних власників нерідко звертались до такого засобу, як скорочення посівних площ. Усього впродовж останнього двадцятиріччя ХІХ ст. у трьох губерніях Лівобережжя, де панувало поміщицьке господарство латифундійського типу, площа посівів скоротилася із 4 233,8 тис. десятин у 1881 р. до 3 945,3 тис.

десятин у 1901 р. [15, с. 85].

Головна причина скорочення площі поміщицьких земель полягала, на думку кореспондентів Полтавського земства, «виключно у знеціненні усієї сільськогосподарської продукції, а головним чином, у сильному падінні цін на зерно і збитковості його вирощування... До того ж і збут продуктів є неможливим, бо на них немає ніякого попиту...» [18, с. 242]. Якщо поміщики в умовах кризи намагалися скоротити свою посівну площу, то селяни, навпаки, прагнули її розширити за рахунок розорення пасовищ та інших земель, адже лише збільшення виробництва зерна могло врятувати їх від голоду. Економіст І. Левитський у 1883 р. про центрально-чорноземний регіон імперії писав, що «тут розорано все, що можна. Подальше збільшення площі орної землі неможливе без очевидної шкоди садибним угіддям селян...» [14, с. 6].

Невдоволення умовами свого життя на рубежі 70 – 80-х рр. ХІХ ст. охопило досить широкі верстви тогочасного суспільства, причому не лише із числа експлуатованих, але і привілейованих станів, до складу яких царське законодавство відносило дворян, чиновників, офіцерів, купців, почесних громадян і духовенство. Вибух 5 лютого 1880 р. у Зимовому палаці, підготовлений Степаном Халтуріним, а згодом (01.03.1881 р.) і вбивство народовольцями Олександра ІІ свідчили про наявність у країні не лише економічної, але й політичної кризи. Царське оточення пропонувало різні шляхи стабілізації економічної і політичної ситуації у державі. У 1880 – 1882 рр. один за одним змінювалися керівники Міністерства внутрішніх справ, яке після 1865 р. відігравало в тогочасній Російській імперії ключове значення. Врешті-решт, на початку 1882 р. керівником цього відомства став, за визначенням П. А. Зайончковського, «реакціонер і мракобіс» Д. А. Толстой [11, с. 190]. Саме за часів цього міністра, людини рішучої й жорсткої, була реалізована давня ідея організації довгострокового державного кредитування як непривілейованих (1882 р.), так і привілейованих (1885 р.) сільськогосподарських товаровиробників. Може виникнути запитання: чому уряд, який традиційно стояв на сторожі інтересів дворян, спочатку створив

Селянський, а вже потім Дворянський іпотечний банк? Досить чітку, на нашу думку, відповідь на це запитання дав у 1881 р. гласний Харківського губерньського земства Власовський: «Що ж можуть програти дворяни, – запитував він своїх опонентів, – якщо селянам будуть надані кошти купувати землю? Звісно, тільки виграють, тому що з'являться нові конкуренти для придбання землі і збільшення ціни» [23, с. 712]. Положення про селянський поземельний банк було затверджене царем 18.05.1882 р. [4]. У ст. 1 цього законодавчого акта зазначалося: «Селянський поземельний банк створено для полегшення селянам усіх розрядів способів купівлі землі у тих випадках, коли власники земель побажають їх продати, а селяни їх купити». Отже, за змістом цієї статті акт купівлі-продажу повинен був здійснюватися на основі добровільної угоди покупця і продавця, що цілком відповідало ринковим принципам господарювання. Зауважимо, що кредит селянам міг бути наданий незалежно від рівня потреби даного покупця у земельних угіддях, тобто незалежно від того, якою є причина купівлі даних угідь: для потреб виробництва продукції чи з метою спекуляції землею? Проте на практиці вищезгадане Положення було реалізоване майже через рік, що було зумовлено як організаційно-технічними, так і правовими потребами. Під останнім слід розуміти необхідність законодавчого регулювання переходу права власності на землю, яку було куплено з допомогою Селянського банку, а також порядку продажу земельних ділянок, заставлених у банку. Необхідно було розробити і затвердити ще й Правила діяльності банку та його відділень [16, с. 233]. Лише у травні 1883 р. всі необхідні для повноцінного функціонування Селянського поземельного банку правові акти були схвалені і вступили в дію.

На початковій стадії діяльності Селянського поземельного банку, тобто в 1883 р., було відкрито 11 його місцевих відділень, 7 з яких знаходилися на території Наддніпрянської України: у Полтавській, Чернігівській, Київській, Подільській, Волинській, Катеринославській і Херсонській губерніях. У 1884 р. подібні відділення з'являються в Таврійській, а наступного, 1885 р., – в Харківській губерніях [16, с. 236]. Згідно зі ст. 17 Положення розмір позики

залежав від різних факторів, включаючи регіональні особливості країни. «У будь-якому разі, – зазначалось у Положенні, – найбільший розмір позики не повинен у жодній місцевості перевищувати 125 крб. на кожную наявну у сільській громаді або у товаристві селян душу чоловічої статі, а за умов подвірного володіння – 500 крб. на кожного окремого домогосподаря» [20]. За бажанням клієнта позику можна було взяти на 24,5 років або на 34,5 років. Згідно зі ст. 45 Положення щорічний платіж охоплював кілька складових: 1) 2,75 % зростання капіталу; 2) сума, що йшла на погашення тіла кредиту, залежно від обраного терміну (1 % при 24,5 річній позиці та 0,5 % при 34,5 річній); 3) витрати на управління банком та на формування запасного капіталу – 0,5 %. Отже, за рік позичальник повинен був сплатити 8,5 або 7,5 % залежно від терміну кредиту. Згодом, у 1895 р., за пропозицією Державної Ради було встановлено п'ять термінів надання позики, що зумовило зміну і відсоткових ставок: 13 років – 11,5 % річних; 17 років – 9,5 %; 26,5 років – 7,5 %; 38 років і 4 місяці – 6,5 %; 51 рік і 9 місяців – 6 %. Тенденцію до зменшення відсоткової ставки, а значить і розширення можливостей для дворян вигідно продати свої угіддя, було підкріплено указом царя від 6 грудня 1898 р., яким було наказано продовжити термін позики при зменшенні відсотків за кредит на 0,5 % [13]. У роки століпінської аграрної реформи (14.10.1906 р.) відсотки за надання кредиту на 55 років і 6 місяців було знижено до 4,5 % [3].

Забезпечивши для дворян гарні умови продажу своїх земель, які під час кризи приносили все менше і менше прибутків, на початку 80-х рр. XIX ст. уряд розробив правову базу для пільгового кредитування тих землевласників із числа помісного дворянства, які намагалися вижити без такого радикального способу як продаж своїх угідь. Після тривалих дискусій, які мали місце у різних міністерствах та в Державній Раді впродовж 1884 – першій половині 1885 р., відповідний законодавчий акт було підготовлено, а 03.06.1885 р., після схвалення його царем, акт уже набрав силу закону [5]. До кінця 1885 р. рішенням Міністерства фінансів на підставі подань Ради банку в імперії було відкрито 13 відділень, з яких 6 здійснювали свої операції на території

українських губерній, а саме: 21.12.1885 р. – Полтавське і Харківське; 22.12.1885 р. – Катеринославське, Таврійське (закрите 1887 р.), Чернігівське і Київське, яке обслуговувало також Волинську і Подільську губернії. 31.01.1899 р. відкрилось Одеське відділення, яке обслуговувало потреби дворянства Херсонської та Бессарабської губерній [16, с. 418].

При заснуванні Дворянського банку привілейованим станам надавався кредит із розрахунку 5 % річних відповідно до державної позики. Та вже в 1889 р., у розпал аграрної кризи, річні відсотки були знижені з 5 до 4,5 %. Було збільшено також і максимальний термін позики з 48 років і 8 місяців до 51 року і 9 місяців.

Схожість мети діяльності обох державних іпотечних банків спричинило те, що організаційно вони були повністю відділені лише кілька місяців. Уже невдовзі після створення Дворянського банку їх став очолювати один управляючий. У більшості українських губерній місцеві відділення обох державних іпотечних банків також очолював один управляючий. Виняток становили хіба що місцеві відділення в губерніях Правобережної України, причому у випадку із Дворянським банком усі вони обслуговувались одним, Київським відділенням [7, с. 285].

Як Селянський, так і Дворянський земельні банки в особі їх місцевих відділень, чи не найактивніше діяли в Полтавській губернії, серед особливостей якої була не лише наявність тут такої специфічної з багатьох точок зору соціальної групи як козацтво, але й концентрація найчисленнішої (порівняно з іншими регіонами) категорії дрібних землевласників з числа привілейованих станів – 10 187 володінь згідно даних земельного перепису 1877-1878 рр. [10, с. 439]. Зрозуміло, що не було випадковим і те, що перше в імперії відділення Селянського поземельного банку було відкрито саме в Полтаві. Про результати діяльності цієї іпотечної установи на Полтавщині свідчить, зокрема, статистика продажу дворянами й купівля сільськими станами земельних угідь протягом другої половини XIX ст. Так, якщо за шість років (1878 – 1882), які передували кредитним операціям Полтавського відділення, дворяни продали 83 818 дес., а

селяни купили 52 675 дес., то в наступні шість років (1883 – 1887) дворяни продали 104 801 дес. (на 50,3 % більше). Селяни ж купили 73 355 дес., тобто майже на 30 % більше. Впродовж 1893 – 1898 рр. дворяни продали вже 123 959 дес., а селяни за той же час купили 80 247 дес. [26, с. 81]. Отже, цілком очевидно є тенденція до зростання продажу дворянами площі своїх сільськогосподарських угідь, тоді як сільські стани навпаки поступово збільшували площу свого землеволодіння.

Під тиском малоземелля і безземелля, які в 1889 р. охоплювали загалом 74,3 % усіх господарств непривілейованих станів Полтавщини [27, с. 81], селяни дуже хотіли купити більше землі, однак прибутки від господарювання у низці випадків не давали можливості гасити кредит і сплачувати існуючі численні податки. Наслідком цих обставин були для багатьох клієнтів серйозні фінансові труднощі. Не випадково, очевидно, що саме в Полтавській губернії впродовж 1883 – 1895 рр. у селян було відібрано за недоїмки найбільше землі – 38 745 дес. [2, с. 105]. Іншою причиною виникнення проблем із погашенням кредитів, які сягали 90 % вартості куплених угідь, був низький рівень забезпечення покупців власною землею. Так, серед полтавських покупців, які в 1898 – 1900 рр. звернулися за допомогою до банку, 18,9 % не мали власних угідь; 45,3 % мали до 1,5 дес.; 24,5 % – від 3 до 6 дес. і тільки 6,0 % мали від 6 дес. і більше, тобто належали до середньо-забезпечених або заможних верств полтавського села [25, с. 45]. Але слід мати на увазі, що серед клієнтів банку поняття «безземельний» у більшості випадків мало чисто формальний характер. Про це писали ті ж земські економісти, вказуючи, для прикладу, на факт надання кредиту одному селянину Кобеляцького повіту, який, як «безземельний», купив за сприянням банку 8 дес. землі. У той же час його батько, з яким він мешкав, мав 45 дес. власної землі [Там само].

Якщо місцеві відділення Селянського банку ставились до своїх боржників досить суворо, відбираючи землю у неспроможних платників кредиту при найменших порушеннях умов відповідної угоди. Інакше застосовували до своїх клієнтів кредитне законодавство представники Дворянського банку. Так,

упродовж 1886 – 1900 рр. Полтавське відділення цієї іпотечної установи видало своїм клієнтам 2 115 позик (88,3 % усіх кредитних заяв). До 1891 р. випадків продажу заставленої землі за несплату кредиту в непривілейованих станів взагалі не було, а в наступні 10 років у них було відібрано лише 26 маєтків загальною площею 9 827 дес. [19, с. 106].

Загальний висновок з наведеного дає всі підстави для твердження про вирішальне значення внутрішньо економічних факторів при формуванні державного довгострокового іпотечного кредитування сільськогосподарських товаровиробників. При всіх очевидних і не очевидних недоліках створення державного механізму кредитування виробників продукції рослинництва і тваринництва на території Наддніпрянської України наприкінці ХІХ ст. мало позитивні наслідки як для кредитних установ, так і для їх клієнтів. Як результат – неухильне зростання валового виробництва сільськогосподарської продукції та зростання її якості, що може бути предметом подальшого дослідження проблеми взаємовпливу державної іпотеки на економіку і навпаки.

Список літератури:

1. *Батури́нский Д. А.* Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк / Д. А. Батури́нский. – М., 1925. – 145 с.
2. *Вдовин В. А.* Крестьянский поземельный банк (1883 – 1895 гг.) / В. А. Вдовин. – М.: Госфиниздат, 1959. – 107 с.
3. Высочайше утвержденное 14 октября 1906 г. Положение Совета Министров «Об изменении и дополнении действующих относительно выпуска и погашений свидетельств Крестьянского поземельного банка узаконений // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. – Т. XXVI. – СПб., 1906. – № 28417.
4. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «О порядке совершения крепостных актов на покупку земельных участков, приобретаемых при содействии Крестьянского поземельного банка» // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. – СПб., 1883. – № 1453.
5. Высочайше утвержденное Положение о Государственном дворянском земельном банке // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 3-е. – Т. V. – СПб., 1885. – № 3016.
6. *Герценштейн М. Я.* Аграрный вопрос: Национализация земли. Крестьянский банк. Выкупная операция / М. Я. Герценштейн. – М., 1906. – 190 с.
7. *Головка О. М.* Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): історико-правове дослідження : моногр. / О. М. Головка. – Х., 2005. – 448 с.
8. *Егизарова Н. А.* Аграрный кризис конца ХІХ века в России / А. Н. Егизарова. – [М.], 1959. – 191 с.
9. *Жданков А. В.* Изменения условий сельскохозяйственного производства в Европейской части России конца ХІХ века под влиянием аграрного кризиса / А. В. Жданков. – Л., 1976. – 35 с.

10. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. А. Зайончковский. – М., 1978. – 311 с.
11. Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / П. А. Зайончковский. – М., 1958. – 469 с.
12. Зак А. Н. Крестьянский банк (1883 – 1910 гг.) / А. Н. Зак. – М., 1911. – XII, 607 с.
13. Именной высочайший указ, данный Министерству финансов. «О понижении платежей заемщиков Крестьянского поземельного банка» // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 3-е. – Т. XVIII. – № 16161.
14. Историко-статистический обзор промышленности России / под ред. Д. А. Тимирязева. – Т. 1: Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. – СПб., 1883. – 366 с.
15. Карнаухова Е. С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860 – 1914 гг.) / Е. С. Карнаухова. – М., 1951. – 215 с.
16. Кириченко В. Є. Установи довгострокового кредиту у Російській імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження [моногр.]. – Х., 2010. – 688 с.
17. Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. / А. П. Корелин. – М., 1988. – 262 с.
18. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1894 год. По сообщениям корреспондентов. – Полтава, 1895. – 318 с.
19. Павловский И. К истории Полтавского дворянства / И. Павловский. – Полтава, 1907. – 236 с.
20. Положение о Крестьянском поземельном банке // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. – Т. II. – СПб., 1882. – № 894.
21. Проскурякова Н. А. Земельные банки Российской империи / Н. А. Проскурякова. – М., 2002. – 518 с.
22. Російський державний історичний архів. – Ф. 391. – Оп. 3. – Спр. 1576: «О переселении крестьян Черниговской губернии в Сибирь». – Арк. 71.
23. Сазонов Г. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству / Г. Сазонов. – СПб., 1896. – Т. 2. – 821 с.
24. Слабченко Т. До історії аграрних криз на Україні / Т. Слабченко // Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства. Секція соціально-історична. – [Одеса], 1928. – № 2. – С. 3–24.
25. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 год. – Полтава, 1902. – 76, 315, 252 с.
26. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. – Полтава, 1904. – 116, 178 с.
27. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава, 1916. – 119, 215, 130 с.

Селихов Д. А. Аграрный кризис в Российской империи конца XIX в. как фактор влияния на возникновение государственных земельных банков в губерниях Надднепрянской Украины.

Проанализировано влияние аграрного кризиса конца XIX в. в Российской империи на возникновение государственных земельных банков – Крестьянского (1882 г.) и Дворянского (1885 г.), которые, по мнению царского правительства должны были если не приостановить, то по крайней мере, смягчить его негативные последствия. Украинские губернии относились к числу тех регионов империи, где местные отделения обеих банков действовали особенно активно, оказывая, в общем и целом, положительное воздействие на концентрацию сельскохозяйственных угодий в руках непосредственных товаропроизводителей, т. е. крестьянства.

Ключевые слова: Крестьянский банк, Дворянский банк, кредит, ипотека, привилегированные и непривилегированные сословия.

Selikhov D. A. Agrarian Crisis in Russian Empire at End of XIX as Factor of State Land Banks' Origin in Dnieper Ukraine Provinces.

Influence of agrarian crisis at the end of the XIX th century in the Russian Empire on the origin of state land banks, Peasants' (1882) and Nobles' (1885), which according to the imperial government were meant if not stop but at least soften its negative consequences, has been analyzed. Ukrainian provinces were thought as those regions of the Empire where local divisions of both banks were especially active, positively influencing, by and large, on concentration of agricultural land in the hands of direct producers. i.e. of peasants.

Key words: Peasants' bank, Nobles' bank, credit, mortgage, privileged and non-privileged classes.

